

a nagy átalakulás Európában és a globalizáció 1989 mint világtörténelmi esemény

RUPNIK, Jacques

„A Vichy-szindróma”
Magyar Lettre
Internationale, 5

„Európa balkáni
tükörben”
Magyar Lettre
Internationale, 33

„Kelet-nyugati adok-
kapok.
Ki mitől tart az EU-
bővítésnél?”
Magyar Lettre
Internationale, 53

(beszélgetés Václav
Havellel)
„Tizenhárom év
elnökség után”
Magyar Lettre
Internationale, 48

(beszélgetés
Jakub Patočkával
és Aleksander
Smolarral)
„A másik 68,
ahogy Prágából és
Varsóból látják”
Magyar Lettre
Internationale, 70

(Krzysztof
Czyżewski,
Václav Havel,
Heller Ágnes,
Ivan Krastev,
Jacques Rupnik)
„Közép-Európa
Fórum Pozsonyban
a demokrácia
gyengüléséről”
Magyar Lettre
Internationale, 79

HAVEL, Václav
A kiszolgáltatottak
hatalma
Európa, 1991

A szabadság igézete
Kalligram, 2012

(Adam Michnikkel)
„Egyszemélyes
forradalom kellene
a bársonyos
forradalom után”
Magyar Lettre
Internationale, 74

MICHNIK, Adam
Szemben az árral
Kalligram, 2011

KONRÁD György
Itt, Európában
Európa, 2014

Annus mirabilis

1989-et a csodák évének nevezték, mert olyan váratlan hirtelenséggel és könnyen omlottak össze a diktatúrák és a hidegháborúval definiált nemzetközi világrend.

Ez a történelmi pillanat Václav Havel személyében öltött testet, aki börtönben kezdte ezt az évet és a prágai várban Csehszlovákia köztársasági elnökéként fejezte be. A történelem előreláthatatlansága képezi Havel egyik szép esszéjének témáját, ironikusan kihegyezve azokra az újságírókra és politológusokra, akik azt hitték, hogy értik „a rendszert” és „a történelem törvényszerűségeit”.

Valóban ez marad a legfontosabb tanulság a nemzetközi politikai kapcsolatok kutatói számára: a szakértők és társadalomtudósok nem voltak képesek előrelátni 1989 lehetőségét, bár utólag aztán nem fukarkodtak az érvekkel, amelyek annak bizonyítására szolgáltak, mennyire elkerülhetetlen is volt ez az összeomlás. . .

A berlini fal leomlása vált a szimbólumává a hidegháború végének, és jelentette be a második világháború vége óta fennálló nemzetközi rend átalakulását. Ez egyértelmű lezárása (az 1914-től 1989-ig tartó) rövid huszadik századnak, amelyre két Európából kiinduló világháború és két totális rendszer nyomta rá a bélyegét. Mint a demokráciába való békés átmenet és mint a „visszatérés Európába” 1989 széleskörű globális visszhangra talált, de széleskörű visszhangja ugyanakkor sokféle jelentésréteget is feltárt. Bár Európából – a hidegháborús rendszer eredeti centrumából – indult ki, lehetséges, hogy ez volt az utolsó eset, hogy egy világeseemény középpontjában Európa állt. A globális gravitációs centrum azóta áttolódott keletre, az Atlanti óceán térségéről a Csendes óceán térségére. Két évtizeddel az „Európába való visszatérés” után egyesek azt hirdetik, hogy Európa visszaszorulóban van.

1989-nek globális volt a kihatása, mégis különböző dolgokat jelentett a különböző szereplők számára a világ különböző részein. Egy 1989-ről szóló nyugati vagy „eurocentrista” narratívával ezért egy róla szóló, de vele kontrasztba állítható ázsiai vagy afrikai narratívát kell szembevetni. Ázsiában ez az évszám a globális kapitalizmus kezdetét jelezte, de nem feltétlenül a hidegháború végét, amire a kommunista Kína, Vietnam és a kettéosztott Korea továbbra is emlékeztet minket. 1989 volt a demokrácia megalapozásának pillanata, de ugyanazon a napon, amikor Lengyelországban az első szabad választásokat tartották, 1989. június 4-én, verték le Pekingben, a Tienanmen téren a demokratikus mozgalmat. Akkoriban úgy tekintettek erre az eseményre, mint ami

szembefordította Kínát az 1989-es demokratikus fősodorról, de Ázsiából visszatekintve ezt úgy fogják fel, mint Kína gazdasági és stratégiai szuperhatalomként való látványos nemzetközi színrelépésének nyitányát.

A Szovjetunió összeomlása a hozzá kötődő arab rezsimet feltehetőleg gyengítette, de alig volt hatása az arab-izraeli konfliktusra. Ráadásul a politikai iszlám előretörése a térségben „a progresszív nacionalizmusok” rovására megkezdődött még a hidegháború lezárulása előtt. 1989 volt az az év, amikor Kelet-Európában sikerült megszerezni a véleménynyilvánítás szabadságát, és Moszkvában a glasznosztj jelszava került napirendre. És az az év volt ez, amelyben Khomeini ajatollah fatvát hirdetett Salman Rushdie, a *Sátáni versek* szerzője ellen.

A kelet-európai forradalmak valódi visszhangja több mint 20 évvel később, az arab tavasszal érkezett el. Amin Malouf libanoni író azt írta az események közepette, hogy „2011 nem csupán annak arab megfelelőjeként kerül majd be a történelembe, ami 1989 volt Közép- és Kelet-Európa számára. . . Ez egyedülálló, példa nélküli jelenség, és talán egy világméretű demokratikus megújulás előhírnöke”¹.

Úgy látszik, az elismerésre és egyetemes jelentőségre való törekvésében minden forradalom az elődeihez kell hogy viszonyítsa magát. 1989 és a hidegháború végének farvizén csendesebb változásokat is végbe lehetett vinni: ilyen az apartheid vége Dél-Afrikában, és ugyanakkor ettől nagyon eltérő kontextusban annak a politikai ponthelyzetnek a lezárulása is, ami évtizedekig uralkodott olyan országokban, mint Japán vagy Olaszország. Az, hogy véget ért a kereszténydemokraták kormányzási monopóliuma, amivel Olaszországban de facto rendelkeztek, és a kommunista párt ezzel egyidejű implóziója, meg egyáltalában az olasz pártrendszernek az összeomlása a hidegháború végének közvetlen következménye volt. Ezeket a történéseket annak idején úgy értelmezték, mint előrehaladást a plurális demokrácia terén, de ezek készítettek elő a terepet az olyan politikai vállalkozók, szerencselovagok számára is, mint Berlusconi.

1989 és a hozzá vezető világ értelmezései idővel átalakultak. Itt most nem szeretném újból elmesélni 1989 történéseit, kiváltó okait és főbb szereplőit. Inkább a kommunista diktatúrákat és a Szovjetuniót elsöprő forradalmi hullámon túl lépve azokat a főbb eszméket és politikai trendeket szeretném felvázolni, amelyek 1989-hez kapcsolódtak, és kialakították azt a globalizált világot, amelyben ma élünk. A „bársonyos forradalmak”

örökségének számbavétele után annak a nagy átalakulásnak a jelentőségét fogom vizsgálni, amelyhez vezettek, és a hozzá kapcsolódó várakozásokban való csatlakozást, majd ezek nyomán azoknak a paradigmáknak és modelleknek a kimerülését, amelyeket annak idején rávetítettek a világra.

Változások és ciklusok

Az 1989 utáni világot háromféle átalakulás eredményének lehet tekinteni:

Ilyen az áttérés a demokráciára mint a legitim kormányzás egyedüli megalapozójára, a piacgazdaságok globalizálódása mint a prosperitáshoz és modernitáshoz vezető út, valamint a Nyugat győzelme a hidegháborúban mint Európa újraegyesítésének és egy „új nemzetközi rend” keresésének prologusa.

Lehet, hogy tényleg most jött el a megfelelő pillanat arra, hogy mérlegeljük 1989 örökségét, mivel 25 év elteltével fel tudjuk ismerni a három, egymással összefüggő, 1989-et kiváltó és a világ folyását azóta is meghatározó ciklus korlátait vagy kimerülését.

1989 demokratikus lendületétől a demokráciába való belefáradásig vagy a demokrácia válságáig és autoriter rendszerek újra megjelenéséig

- a Nyugat által vezetett globalizálódó világgyazdaság, a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság, ami aláástta a Nyugat gazdasági vezető szerepét
- és arról a reményről, amit a 90-es évek egy „közös és szabad Európához” és egy „új nemzetközi rendhez” fűztek, amely egy globális kormányzásra épülne
- ezektől a reményektől az erőpolitika újbóli érvényre jutásáig, Európa és a Nyugat relatív hanyatlásáig, újabb veszélyek és újabb nagyhatalmak felbukkanásáig, amelyek² BRICS (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika) néven ismertek.

Röviden, az 1989 utáni világ az, ami most egy válság közepette átalakulóban van.

Forradalom volt-e 1989?

A sok címke közül, amit 1989-re ragasztottak, a „demokratikus forradalom” illik rá visszatekintve a leginkább. Nem azért, mert a forradalom maga demokratikus volt (ez önellentmondásnak tűnhet), hanem mert ez volt a célkitűzése és tényleges eredménye is, hogy egy demokratikus fordulatot idézzon elő. A forradalmakat, ahogy ezt Raymond Aron megfigyelte, sokszor felszabadító mozgalomnak állítják be, de „a 20. század forradalmi, úgy tűnik, inkább szolgásgot, de legalábbis tekintélyelvű kormányzást vontak maguk után”. 1989 forradalmi azért voltak másnyelűek, mert az ethoszuk és vezéralakjaik – akik annyira

eltérő személyiségek voltak, mint Václav Havel és Lech Wałęsa – elleneztek az erőszakot, és ha csak rövid időre is, az ellenzéki mozgalmaknak és az emberek demokrácia iránti vágyának az egymásra találását hozták.

A „népek őszét” 1989-ben a legmegfelelőbbben talán az 1848-as „népek tavaszához” lehetne hasonlítani, mégpedig a rendkívüli gyorsaság miatt, amivel az mintegy futótűzként terjedt el egész Európában, és ahogyan összefonódtak benne a demokratikus és a nemzeti törekvések.

„Wir sind das Volk” (Mi vagyunk a nép), a kelet-német tüntetők 1989 októberi jelszavából a berlini fal leomlása után az lett, hogy „Wir sind ein Volk” (Egy nép vagyunk). A demokratizálásból a német újraegyesülésig összekapcsolódott a népszuverenitás és a nemzeti szuverenitás, hogy megkérdőjelezze a háború után kialakult európai rendet.

De valóban forradalom volt-e? Kétség kívül, ha azt nézzük, hogy rendszerváltás és gazdasági fordulat volt az eredménye. De a tárgyalásos úton elért hatalomátvételt a régi rezsim mérsékeltebb elitje és az ellenzéki mozgalmak között „bársnyos forradalomnak” is nevezték vagy „refolúción”-nak (Timothy Garton Ash), reformeri, nem erőszakos eszközök és forradalmi célok kombinációjának. „Egy társadalom alapvető intézményeit és szervezeteit átalakító gyors, komoly, energikus rendszerváltás volt.” (George Hawson)

Visszatekintve a forradalmi paradigmának ez a megváltozása is tekinthető valóban 1989 legfőbb, eredeti örökségének, egy erőszakmentes polgári engedetlenség győzelmének lehetőségét mutatta meg a diktatúrák felett, amelyek falakkal és megszálló hadseregekkel próbálták magukat megóvni. Adam Robert számára a civil ellenállás, amely az alulról jövő nyomást társította a fent bekövetkezett meghasonlottsághoz, „fontos tényező volt abban a folyamatban, amely véget vetett a kommunista pártok uralmának számos országban 1989 és 1991 között, következésképpen fontos tényezője volt a hidegháború lezárulásának is. A mai világ alakításához jelentős mértékben hozzájárult a politikai akcióknak ez a fajtája.”²

A „forradalomnak” ez a szokatlan, az eddigiektől eltérő fogalma, mint erőszakmentes polgári engedetlenség, amely egy politikai rendszer átalakításához képes vezetni, ahogy ezt 1989-ben Berlinben és Prágában lehetett látni, egyes megfigyelők szerint olyan különböző jellegű mozgalmaknak adott ösztönzést, mint a burmai demokratikus mozgalom vagy az arab tavasz. Más szóval 1989 olyan forradalom volt, amely szimbolikusan lezárta az 1789-re vagy 1917-re hivatkozó „forradalmak korát”, és elvetette azt a felfogást, amely szerint egy jobb társadalmat csak erőszakos fordulat árán lehet megteremteni.

Adam Michnik, a lengyel ellenzék egyik vezető alakjának szavaival élve „Akik a Bastille-t ostromolják, végül felépítik a saját Bastille-ukat”.

A létrejövő demokratikus civiltársadalmak által előbbre vitt 1989-es forradalmakra vonatkozóan a 90-es években uralkodó narratívát megkérdőjelezték olyan szerzők, mint Stephen Korkin azzal az érveléssel, hogy éppenséggel a kommunista establishment nem-civil társadalma volt az, amely a gazdasági kudarc, a pénzügyi csőd és a kapitalista

Nyugattal való lépéstartásra való képtelensége miatt kénytelen volt lemondani a politikai hatalmáról.³ Ebből a nézőpontból szemlélve 1989 inkább a kommunista rendszer legfőbb centrumában, Moszkvában bekövetkezett belső összeomlásának volt a következménye, nem pedig a rendszer perifériáján zajlott demokratikus forradalmaknak.

1989 valójában ennek a kettőnek a kombinációja volt. A társadalmak emancipálódása Kelet-Európában folyamatosan aláasta Moszkva imperiális hatalmát, és az, hogy Gorbacsov nem volt hajlandó erőszakkal fenntartani az uralmat, utat nyitott a hatalom tárgyalásos úton való átadásának.

Túl egy korszak szimbolikus lezárulásán van még egy másik fenntartás is a „forradalom” kifejezés használatával szemben 1989 leírása kapcsán. Francois Furet, a francia forradalom történetének kutatója azt az ellenvetést hozza fel, hogy egy igazi forradalomnak egy új eszmét kell a zászlajára tűznie, egy új társadalmi projekt hordozójának kell lennie. Az ő véleménye szerint „egyetlen új eszme sem jött Kelet-Európából”. A szabadság és a szuverenitás, a magántulajdon és a piacok visszatérése Furet szerint arra ment ki, hogy a politikai restaurációt nyugati liberális modellek imitálásával kapcsolják össze.⁴ Hasonló értelemben nevezte Habermas is „utolérő forradalomnak” 1989-et, amit az „innovatív, jövőbe mutató eszmék majdnem tökéletes hiánya jellemez”⁵.

1989-nek egy ilyen olvasata tényleg megfelelhet mindazon intézményi és piacorientált reformok fő áramának, amelyeket a posztkommunista térségben a következő két évtizedben bevezettek. Leszek Balcerowicz a lengyel gazdasági reformok atyja maga is ilyen értelemben nyilatkozott erről. Ennek az olvasatnak mégis ellent kell mondani.

1989 szellemi öröksége

Akik a forradalmakat csinálják, nem feltétlenül azok, akiknek az eszméi a követők körében mértékadóvá válnak. Az a tény, hogy az 1989-hez kötődő ellenzékiek legfontosabb örökségéből nem minden valósult meg, még nem elegendő ok arra, hogy ezeket lebecsüljük vagy feladjuk. Legalább három ilyen örökség van, aminek időtálló jelentősége megmarad.

Civilizációs problémák

Az első a kommunista rendszernek egy olyan értelmezésére vonatkozik, amely túlmutat a totalitarizmus és a demokrácia klasszikus ellentétén. Václav Havel Jan Patočka filozófus nyomán egy bürokratikus és személytelen totalitárius hatalomban nemcsak a keleti despotizmus pusztá eltévelyedését látta, hanem a modern nyugati ipari társadalom kvázi Avatarját is, „saját legmélyebb tendenciáinak groteszkül felnagyított képét” – a szcientizmusét, a fanatizmusét és az elvontságot valamint „az öncélú növekedés” könyörtelen követését. Úgy értelmezte, mint „saját fejlődésének extrém oltványát, és mint saját expanziójának egy ominózus termékét... saját válságának nagyon tanulságos tükröképét”. „A legnagyobb tévedés, amit Nyugat-Európa elkövethet – írta Havel –, az volna, ha (a poszt-totalitárius rezsimeket) nem annak tekintené, amik végsősoron, az egész modern civilizáció torzképének”. Havel számára a totalitárius

rendszerek „nem csupán veszélyes szomszédok voltak, és még kevésbé voltak a világ haladásának élcsapata. Éppen ellenkezőleg: e civilizáció globális válságának az élcsapata ők, ami kezdetben európai, majd euro-amerikai, végül globális válság lett.”⁶ A „globalizáció” fogalma még nem volt használatos a 80-as évek közepén, de az a nyugtalanító kérdés, amit Havel tett fel, nem tűnt el a kommunizmus végével. Havel műveit nem azért olvassák mindenütt a világon, mert egy már nem létező diktatúra működésébe nyújtanak betekintést, hanem mert túllépnek a kor politikai viszonyain, amelyben íródtak, és azt a világot mutatják meg leplezetlenül, amelyben ma élünk.

Civil társadalmak

A disszidens gondolkodás másik fontos öröksége a civil társadalom újrafelfedezése a 70-es évektől kezdve, mint ami a demokrácia visszaszerzésének elengedhetetlen eleme.

Adam Michnik Varsóban, Václav Havel Prágában és Konrad György Budapesten újradefiniálták a civil társadalmat, a hangsúlyt az önszerveződésre és a szolidaritásra helyezve. Claude Lefort azt írta 1981-ben, a Solidarność idején, ami a legnagyobb társadalmi mozgalom volt Európában a háború utáni korszakban: „Mostanában a Keletről jövő megmozdulások hoznak valódi innovációt a demokráciába”⁷. Az ellenzékiek nyugat-európai értelmiségi támogatása mögött nagyrészt olyan várakozások rejtettek, hogy a demokratikus kategóriáknak és praxisnak a megújítása az elnyomás ill. 1989 után az átmenet (transition) körülményei között, amelynek során újradefiniálják egy demokratikus politika alapvető tanítéleit, inspirációul szolgálhatna a régi, megszilárdult nyugati demokráciák számára, amelyek már kissé belefáradtak a sok demokráciába. Az a tény, hogy a „demokratikus innovációk” 1989 után nem váltották be se a keleti ellenzékiek, se a nyugati politikai elmélet művelőinek várakozásait, még nem kell, hogy azt jelentse, hogy a kellő indíttatás hiányzott volna ehhez, vagy az eszmék ne lettek volna elég fontosak.

Béke, emberi jogok

A harmadik elképzelés, ami 1989-hez és az ellenzéki gondolkodás hagyatékához kötődik, a béke és az emberi jogok összefüggéseire vonatkozik Európában és általában a nemzetközi kapcsolatokban. A helsinki záróokmány, amit 1975-ben írtak alá, eredetileg a háború utáni területi status quót volt hivatva rögzíteni a kettéosztott kontinensen. A 70-es évek végén és a 80-as évek elején ezt kezdte fokozatosan aláásni egy olyan folyamat, amit „alulról jövő Helsinki” folyamatként emlegettek. Az ellenzékiek számára a Helsinki keretek olyan alkalmi struktúrákat kínáltak, és arra használták ezeket, hogy megkérdőjelezzék azt, ahogyan az államközi diplomácia az olyan fogalmakat, mint „béke” és „enyhülés” definiálta: úgy érveltek, hogy a békét nem lehet elválasztani az emberi jogoktól, nem lehetséges enyhülés az európai államok között mindaddig, amíg nincs ugyanakkor enyhülés az állam és a társadalom között is.

Az eredetileg figyelmen kívül hagyott kitételek a helsinki „3. kosárban” az emberi jogokkal valamint az emberek és eszmék szabad

GARTON ASH,
Timothy
A lengyel
forradalom.
A Szolidaritás
AB-Beszélő, 1990

A balsors édes
hasznai
Európa – Századvég,
1991

„Havel és Klaus”
Magyar Lettre
Internationale, 18

SCHLÖGEL, Karl
„1989 avagy
közellétek Európa
keleti feléhez”
Magyar Lettre
Internationale, 74

FURET, François
A forradalomról
Európa, 2006

HABERMAS,
Jürgen
A poszt-nemzeti
állapot
L'Harmattan, 2006

áramlásával kapcsolatban a Kelet-Nyugat választóvonal mindkét felén alkalmat kínált a független szereplőknek, hogy párbeszédbe lépjenek egymással, és a közvélemény nyomását mozgósítsák az emberi jogok megsértése esetén interveniáló megfigyelés érdekében a Kelet-Nyugati megbékélés előfeltételeként Európában.

A civil társadalmak ilyen párbeszéde az emberi jogokról „a vasfüggönyön keresztül” úgy tekinthető, mint egy európai nyilvánosság létrehozásának aktusa. Mary Kaldor innen eredezteti a hidegháborút követően megjelenő civil társadalom fogalmát.

A dolgok alakulása 1989 után minden esetre nem teljesítette be ezeket a várakozásokat, bár számos kezdeményezés született egy ilyen nemzetközi civil társadalom kialakítására. az emberi jogok védelmétől az antiglobalista mozgalmakig terjedően, amelyek mindenképpen abba az irányba tett lépéseknek tekintendők.

A béke és az emberi jogok, és ezek védelmének összekapcsolása az állami szuverenitás hagyományos határain átlépve valóban szorosan kötődik 1989 örökségéhez. Ez készítette elő a talajt az olyan fogalmak számára, mint a „humanitárius beavatkozás” és a beavatkozás joga a humán katasztrófák feltartóztatására vagy az emberi jogok védelmében. Erre hivatkoztak a 90-es években azoknak a katonai intervencióknak az igazolására, amelyek a boszniai és koszovói etnikai tisztogatásoknak akartak megálljt parancsolni. Mint később kiderült, „a humanista intervencionizmus” is ki van téve annak, hogy megalapozatlanul vegyék igénybe, és visszaéljenek vele, mint Irakban és másutt is történt. Ez azonban nem számolja fel az eredeti jelentőségét, csak érzékelteti 1989 örökségének ambivalens jellegét.

Disszidensek és prognosztikusok

A kommunizmus összeomlása új korszakot vezetett be, amire az időhöz és a térhez való újredefiníció lett jellemző. Lezárta a „forradalmak korszakát”, de két olyan évszázadot is, amelyet a haladásba vetett hit hatott át.

A második világháború utáni világot a Kelet-Nyugat közötti versengés, ideológiailag szembenálló jövőképek rivalizálása határozta meg. A kelet-európai olvadás és az enyhülés a 60-as években kezdték elmosni a határokat mindkét térfélen, a futurológia túllépett az ideológiai konfliktuson, és a „konvergencia-elméletet” kínálta fel olyan nyira eltérő címszavak között, mint a „posztindusztriális társadalom” vagy a „tudományos-technikai forradalom” (Andrej Szaharov, Radovan Richta). Amíg Keleten a „fényes jövő” ideológiája uralkodott, nem volt szükség futurológiára. Amikor azonban „az ideológia vége”⁹ homályosította el a kilátásokat, és később, a 70-es években, „a reálisan létező szocializmus” doktrínája kísérte a rend helyreállítását, a futurológiát és a prognosztikai intézeteket bízták meg azzal, hogy szakszerű képet vázoljanak fel a jövőről.

1968 volt talán az első pillanat, amikor a háború utáni korszakban kialakult status quó Keletről és Nyugatról egyidejűleg kérdőjelezték meg alternatív elképzelésekkel, amelyek még mindig kötődtek, bár már csak nagyon ködösen és inkohérens módon egy szocialista projekthez.¹⁰ 1968 „víziói” végül beleütköztek a geopolitikai realitásokba.

Ezzel szemben a jövő 1989 után végtelenül nyitottnak tűnt, ugyanakkor a kínáló opciók vagy „az elváráshorizontok” Reinhardt Kosselleck¹¹ kifejezésével élve egyre jobban beszűkültek. A tervgazdaságokból piacgazdaságokra vagy Ulrich Beck kifejezésével „rizikótársadalmakra” tértek át. Az államközpontú társadalmakról a hálózatokra épülő társadalmakra (network society) való áttérés során, ahogy Jerry Anderson kiemeli, ezeket az átállásokat az irányítás új fajtái kísérték, amelyek állítólag nem annyira jövőre orientáltak, mint inkább rugalmasak és az eredmény tekintetében nyitottabbak¹². Prágában csak a tervgazdaság tervezőinek segítése céljából létrehozott Prognosztikai Intézet közgazdaszai rögtön átálltak a másik oldalra, és a chicagói iskola szellemében a piacot liberalizáló reformok szószólói lettek.

A „prognosztikusok”, ahogy nevezték őket, azonnal a háttérbe szorították a disszidens, más-ként gondolkodó ellenzékieteket. Azt mondták, hogy a jövőt nem szabad újabb kísérletezgetésre áldozni, egyszerűen fel kell zárkózni a Nyugathoz.

Optimizmus, pesszimizmus

A jövőorientált tervezéssel való felhagyás egybeesett 1989-nek mint „a történelem végének” diadalittas értelmezésével. Fukuyamát ebben, ahogy Hegel híres fordulatát tette meg esszéje címének, segíthette egyes kommentátorok és politikusok leegyszerűsítő olvasata, de bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy így rögződjön az uralkodó nyugati paradigma 1989-ről, mint „az emberiség ideológiai fejlődésének végpontja”, a nyugati liberális demokrácia univerzálissá válása, „az emberi társadalmak kormányzásának végső formájaként”.¹³

A Fukuyama-féle „történelem végére” az alternatív paradigma Samuel Huntington tézise volt a „civilizációk összecsapásáról”. Ez nem kevésbé volt Nyugat-centrikus (bár világszerte követőkre talált), de a diadalittas optimizmus helyét az 1989 utáni világok egy pesszimista olvasata vette át, amelyben eldőlt kérdés volt, hogy a 20. század ideológiai konfliktusait a kultúrák harca váltja fel, kultúrák, amelyek elsődlegesen a vallási háttérükkel azonosíthatók, vették át szerinte a primátust az ideológiai vagy gazdasági versengéstől. „Az emberiségen belüli legnagyobb megosztottságok és legfőbb konfliktusforrások kulturális természetűek lesznek. A nemzetállamok maradnak a legfontosabb szereplők a világ dolgaiban, de a világpolitika alapvető konfliktusai nemzetek és különböző kultúrák csoportjai között fognak fellépni. A kultúrák harca fog uralkodni a világpolitikában. A kultúrák egymást taszításának tendenciái jelölik ki a jövő frontvonalait”¹⁴.

Huntington hét nagy kulturális térségre osztotta a Földet, amelyek közül Kína és az iszlám világot emelte ki a Nyugat valószínűleg legfőbb riválisaként. Kína konfuciusz kommunizmusát tekinti feljövőben lévő nagyhatalomnak. Az iszlám világot úgy állítja be, mint a nyugati modernitásnak leginkább ellenálló és leginkább konfliktusokkal terhes kultúrát: a Balkántól a Kaukázusig, Közép-Ázsiától Indiáig, Indonéziától az arab-izraeli konfliktusig terjednek az iszlám „véres határai”. Az a tény, hogy „a kultúrák összecsapásáról” szóló tézis sok követőre talált a boszniai konfliktus szembenálló feleivel

éppúgy, mint orosz szlavofil nacionalisták, iszlám fundamentalisták és az Egyesült Államok konzervatív keresztény hívőinek köreiben, azt mutatja, hogy milyen hatékony tud lenni az eszmék globális áramlása – feltéve, hogy elég leegyszerűsített válaszokat adnak komplex kérdésekre.

Fukuyama hite a liberális-kapitalista modernizáció világméretű elterjedésében az 1989-et követő évtized optimizmusát fejezte ki, ahogyan Huntington kultúrpeszimizmusa a 2001. szeptember 11. nyomán kialakult közhangulatot előlegezte meg, beleértve a „West and the rest” harcára vonatkozó önbeteljesítő jóslatát.

Demokratikus forradalom, a demokrácia válsága

1989 a demokrácia győzelmének diadalmas érzésével fonódott össze, ezt asszociáljuk hozzá azóta is – a „szélsőségek kora” után (Hobsbawm) beköszöntött a demokratikus béke kora. Azt, hogy a liberális demokráciának láthatólag nem volt komoly alternatívája, úgy értelmezték, hogy megnyílt a lehetőség a nyugati típusú modernitás, azaz a piacok és a demokrácia (amit „piaci demokráciaként” időnként egy kalap alá vesznek) gyors globális expanziójára. Most, amikor fő ideológiai ellenfele elismerte a vereségét (Gorbacsov beszéde az ENSZ-ben 1988 decemberében), és a szovjet hatalom mint külső akadály elhárult, a „piaci demokrácia” elterjedését nem kell olyan történelmi folyamatnak tartani, aminek sikere egy sor előfeltételen múlik, hanem inkább kívánatos és elérendő cél: ahol egy az akarat, ott egy az út is.

Egy 1984-es „Több ország is demokratikussá válik-e” c. cikkében Huntington kerekperek leszögezte: egy demokratikus fejlődés lehetősége Kelet-Európában a nullával egyenlő. A szovjet jelenlét döntő és minden erőfeszítést megghiúsító akadály, teljesen mindegy, mennyire kedvezőek lehetnének erre a feltételek olyan más országokban, mint Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország.¹⁵ A kulcsmozzanat a demokratizálódáshoz a Szovjetunió mint külső akadály elhárulása volt. 1989 és a hidegháború vége ennél fogva különösen az amerikai kormány szemszögéből nézve egy világméretű demokratikus forradalom betetőzésének volt tekinthető.

A demokráciába való átmenet szakértői (a tranzitológia csúcspárággá vált a tudományos világban) 1989-et inkább a demokráciába való átmenet „harmadik hulláma” kulminálásának állították be, ami a dél-európai diktatúrák megdőlésével (Portugália, Spanyolország, Görögország) vette kezdetét a 70-es években, azután áttért Latin-Amerikára, amely a 80-as években sikeresen megszabadult a katonai rezsimejtől, mielőtt aztán 1989–91-ben a szovjet blokkot is elérte volna.

A Thomas Carother által „tranzíciós paradigmának” nevezett, 1989 után uralkodóvá vált koncepció központi feltevései nagyjából így foglalhatóak össze¹⁶:

1. Először is: minden ország, amelyik kilábal egy diktatúrából, úgy tekintendő, mint amely a demokráciába való átmenet állapotában van.

2. Másodsor: a demokratizálódás három egymást követő szakaszban megy végbe: nyitás, áttérés (a régi rezsime összeomlása) és a demokrácia

mint a politikai berendezkedés „egyedüli lehetőségének” konszolidálódása.

3. Harmadszor: a demokráciát mindenekelőtt a választásokkal azonosítják.

4. Negyedszer: Nem vesznek figyelembe fontos (gazdasági, társadalmi vagy kulturális természetű) lényegi tényezőket, amelyek az átmenet eredményét befolyásolják.

5. Ötödször: Nem valószínű, hogy a demokrácia kialakulását akadályozná az állam alakulása, mert a kettőt egymást erősítő folyamatnak tekintik.

Az 1989 utáni tranzíciós paradigma háromféle illúziót hívott életre:

1. Az első volt „a közvetlenség illúziója vagy inkább zsarnoksága”¹⁷, ami tulajdonképpen egy hosszú folyamatra nyúlik vissza (Budapest 1956, Prága 1968, Gdansk 1980), és 1989 rendkívüli körülményeinek volt betudható, átadta a helyét a társadalmi átalakulás új, „felgyorsult” változatára vonatkozó elképzelésnek, és annak, hogy lehet „egy lökést adni a történelemnek”.

2. A második illúzió abból adódott, hogy azt a körülményt, hogy láthatólag nem volt egy globális ideológiai rivális, tévesen úgy értelmezték, mint a liberális demokrácia világméretű elfogadását. A Milosevics-jellegű nacionalistáktól a Balkánon egészen a kínai kommunistákig, az iszlamista mozgalmakról Marakestől Bangladeszig nem is szólva, a nemzetközi szintéren a szereplők széles spektruma enyhén szólva is nem volt meggyőződve a liberális demokrácia elkerülhetetlen győzelméről.

3. A harmadik illúzió azzal a feltételezéssel függött össze, hogy az átmenetek a diktatúrából szükségképpen a demokráciába kell hogy torkolljanak. Az esetek többségében azonban a rendszerek keverékéhez vezettek, vagy ahhoz, amit Steven Levitsky és Lucien A. Wy „kompetitív autoritarizmusnak”¹⁸ nevez, ami megenged választásokat és néhány alapvető szabályt, de semmiképpen nem teremt kiegyenlített játéktérrel a politikai szereplők számára, következésképpen akadályozza a hatalomváltás lehetőségét.

A remények mérlege

Hogyan vonható hát meg 1989 demokratikus reményeinek mérlege?

Vannak jó és rossz hírek ezzel kapcsolatban. A jó hír az, hogy az elmúlt években az alulról jövő demokrácia ébredésének lehettünk a tanúi olyan régiókban, ahol erre a legkevésbé sem lehetett számítani: a „színes forradalmaktól” kezdve Ukrajnában és Grúziában, egészen a 2011 decemberi választásokat követő moszkvai tömegtüntetéseikig és a 2011-es arab tavaszig. A rossz hír viszont az, hogy a demokrácia azokban az országokban, ahol már stabilnak látszott, válságba került.

Vajon tekinthető-e az arab tavasz egy újabb 1989-nek? Vannak párhuzamok a lélegzetelállító gyorsaság terén, amellyel egyes diktatúrák erőszakmentes láncreakciójának nyomására összeomlottak Tunéziától Egyiptomon át egészen Líbiáig – Tunézia szekuláris, művelt elitjével Magyarországra emlékeztetett, Líbia inkább Ceaușescu Romániájára, Egyiptom, a térség kulcsfontosságú országa ahhoz hasonló szerepet játszott, mint Lengyelország 1989-ben Kelet-Európa számára.

Sem 1989-et, sem 2011-et nem látták előre az elemzők, ami egyébként szerénységre int, másrészt arra figyelmeztet minket, hogy foglalkozunk a demokráciába való átmenet gyorsan felbukkanó problémáival. Ennek során az eltérések épp olyan fontosak, mint a mások példájából levonható tanulságok. Közép-Európa nem a Közel-Kelet. Vannak történelmi, kulturális és társadalmi különbségek, valamint a régi rezsimmel szembeni ellenállásnak másféle hagyományai, amely különbségek fontosak az új politikai elit kialakulásában és a demokratikus értékeknek való elkötelezettségük vonatkozásában. Nem kevésbé fontos, hogy egy nagyhatalom kihárta a kormányváltásnál („Megint 1989 van, de most a Nyugat a Szovjetunió”), ez mindkét esetben hozzájárult az instabilitás előidézéséhez a régióban, és más geopolitikai implikációkkal járó időszaknak nyitott utat. Vannak-e vajon az ilyen összevethetőségeken túl olyan tanulságok, amelyeket a demokráciához vezető kelet-európai átmenet tapasztalataiból vontak le (például az alkotmány momentuma, nacionalista megosztottságok, egy külső európai fogódzó fontossága a demokratizáláshoz), amelyet a Földközi tenger déli partján végmenő változásoknál jelentőséggel bírnának?

Az „arab tavasz” címszó alatt összefoglalt sok különböző megmozdulás kimenetele továbbra is nagyon bizonytalan. De máris hozzájárultak ahhoz, hogy korrigáljanak legalább két Nyugaton bevett feltevést. Az első ilyen feltevés, ami „a kultúrák összecsapásának” tézisével függ össze, elhanyagolhatónak találta a demokratizálás esélyeit az arab világban, az ott uralkodó vallási és kulturális feltételek mellett. Hogy az iszlamizmus a demokrácia könnyen kezelhető alkotóelemévé válhat-e, ez nyitott kérdés, az arab tavasz mindenestre fel tárt egy kultúrán belüli konfliktust.

A második feltételezés, amit az arab tavasz megkérdőjelezett, azzal a tézissel függ össze, hogy a Nyugat választási lehetőségei ebben a régióban egy szekuláris katonai rezsime vagy egy iszlam fundamentalizmus uralma közötti választásra szűkülnek le. Az európai aggodalmak az arab világgal kapcsolatban arra hajlottak, hogy két témára összpontosítsák a figyelmüket, az egyik a biztonság (a terrorista fenyegetés), a másik a bevándorlók beözönlésének kontroll alatt tartása. Most egy harmadik dimenzió is megjelent a látóterünkben: a demokratizálódás lehetősége, ami nem jelent egyet az „elnyugatiasodással” vagy az

Ivan Štrpka

Öltsd ki a nyelved

Az utolsó udvari bolondod vagyok. Futok – bár nem mozdulok. A bolond vagyok, ki az árnyak hajlongását lesi a kerítések tövében, a máglyákon és a szavakon túli, lángoló utak mentén. Megyünk. Utazunk.

Nem messze az elbagyott benzinkúttól, egy csendes út mentén fiatal fa lángol. Egyetlen lobogás az egész. Árnyéka vad táncot jár. Sziszeg a zöld lomb. Pattog a fa. És egyre nő a szél.

Hagyjuk ott mellette csendtől repedezett kőcipőink. Továbbmegyünk. Gondolatban. Hisz nem mozdulunk. Az Énem és a fa ferde árnyéka. S mögöttünk – siket madár elnyűt és összevérzett gyermekcipőnkben. Meg fakó, vékony békák, ballagatag tojások. Am a bék mögött a Mágus szenvedélyes nevetése.

Csak öltsd ki a nyelved, kicsi bábom. A máglyát nem barsogod túl. A papír falán lobogó árnyékok sem. Visszajára fordul az átok. A papír túloldalán.

A hely

A kongó délutánban a lámpaernyő árnyát körbejáró árny. Az erős nyomás mindent oda-szögez koponyád benső falához.

Ne mozdulj imen. Ez a Te te vagy. És a fehér csontok, melyek közül, közel a tűzből, kiléptél.

Es hagyd az ákombákomokat. A hamu megint elbamvad. A világot elnyeli a csupasz kerítésen levő lyuk. És minden fehérséget elnyelnek a felbők. Nem bunyorít a bang, nem kiált a fül. A tükör résen, de nem kap el s nem is tükröz vissza semmit – mindent átérészt magán.

A csapda, hogy mozdulatlanul is egyre ott köröz fölötte. Hadd nyikorogjon a malomkerék.

Hadd tűnjene el az árnyak, hadd sápadjon el egészen a bolond. Hadd pattogjanak a néma csontok.

Légy résen, és verj vissza mindent. Ne táncolj. Ne kavard föl a vizet. Ne mozdulj a tett színbehéről. Ez vagy? Ez vagy te?

Senki. Utolsó önarckép

Július van. Ez az irgalmatlan, minden oldalról átetsző tükör (melyben felismerjük egymást, benne mozgunk, megyünk, elrejtőzünk, elbamvadunk), a mi saját világunk, mely pusztítja cselekedeteink balmozza fel, s nem a képeink. S nyakig benne. Fejbe kólimt egy bullám. Mélység nélküli kékség. A nap földeten, lüktető seb. Az az eleven Senki a tükörben én vagyok.

TÓTH LÁSZLÓ ÁTIRATAI

„európaizálódással”. Ez lényeges különbség az arab tavasz és 1989 között, de új kihívás is Európa szomszédsági politikája számára. Európa elkötelezettségének hitele azonban azon is múlik, milyen állapotban van a demokrácia Európa saját határain belül.

Regresszió

És ezzel elérkeztünk a rossz hírekhez. Az aktuális gazdasági és pénzügyi válság a demokrácia egész Európát átfogó válságába ment át. Mikor nem „fiatal” már egy demokrácia? A válasz: amikor ugyanolyan tarthatatlan állapotoktól szenved, mint a régi, az öreg demokráciák. És nincs hiány a demokráciába való befáradtság közös tüneteiben annak szélében és hosszában, amit valamikor Kelet- és Nyugat-Európaként különböztettek meg.

Az egyik, két évtizeddel ezelőtt sokat vitatott feltevés az volt, hogy a piacgazdaságra való áttérés nagy destabilizációs kockázatokkal jár a társadalmakra nézve, ami veszélybe sodorhatná a demokráciába való átmenet 1989 utáni eredményeit. Ez az aggály nem igazolódott be, és a demokrácia egy egyenlőtlen szintű konszolidálódásának lehetünk tanúi. Ma a gazdasági válság és a piacok azok, amelyek a megszilárdult demokráciák aláásásával fenyegetnek.

Egy másik feltételezés az volt, hogy az Európához való csatlakozás és annak átalakító ereje lesz a legjobb út ahhoz, hogy Kelet-Európa országait bebiztosítsák a demokrácia számára. De mi volna, ha az EU a globális pénzügyi piacok nyomására nemcsak a gazdasági kilátásokat ásná alá, hanem a társadalmi struktúrát és magának a demokratikus intézményrendszernek a legitimitását is?

A válságra adott két legfontosabb reakció az utóbbi időben a technokrácia (tehát az elvi politikát felváltó szakpolitika) és a populizmus voltak (tehát politizálás szakpolitika nélkül), a technokrata elitekkel és az EU-val szembeni mozgósítás a nemzeti szuverenitás védelmében a xenofóbia különböző fokozataival).

Közben a technokrácia kontra populizmus vertikális tengelyét a „kozmozopolizmus kontra partikularizmus” nemzeti, etnikai vagy vallási jellegű horizontális tengely egészíti ki.¹⁹ Régebbi, stabilabb demokráciáknak (mint Angliában, Franciaországban és Németországban) minden gyengeségük ellenére sikerült mindeddig feltartóztatni ezt a tendenciát, akárcsak Lengyelországban. Mégis azt figyelhetjük meg, hogy az EU mint a régi és újabb tagállamai közötti demokratizáló kapocs egyre jobban erodálódik.

Egy másik kihívás a „tranzitológia” számára 1989 után a demokratizálás lefolyásával kapcsolatos: a fordulattól a konszolidálódásig. Ma azzal a zavarba ejtő lehetőséggel találjuk magunkat szembe, hogy olyan megszilárdult demokráciák, mint Magyarország, egy „demokratikus regresszió”, visszafejlődésen mennek keresztül – ami arra figyelmeztet, hogy a demokráciák természetüknél fogva sosem válnak egyértelműen stabilá. Magyarország, amelyet valamikor a demokráciába való átmenet egyik modelljének lehetett tekinteni, ma (akárcsak Lengyelország a Kaczinski-ikrek idején), az „illiberális demokrácia” tipikus esete. Közép-Kelet-Európa megint a „köztes országok” sajátos jegyeit mutatja, és bepillantást nyújt a nyugat-európai demokráciák válságába, de hidat is képez a kontinens keleti felén érvényesülő autoritárius áramlathoz: az autoriter regresszió tengelyét, amely Magyarország Orbán Viktor alatti „illiberális momentumától” Janukovics kiforrottabb autoriter ukrainai kísérletén át terjed egészen a Lukaszenka alatt teljesen kifejtett autoritarizmusig Belaruszban. Egészen Putyin Oroszországáig húzódik ez a tengely. 25 évvel a régi rezsim bukása után az új demokráciák Közép-Kelet-Európában mindkét minta laboratóriumaivá váltak a demokrácia jelenlegi európai válsága idején.

(egy hosszabb tanulmány első része)

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA

¹ Amin Maalouf, *Disordered World*, London 2012, Bloomsbury

² Adam Roberts, „Introduction”, in Adam Roberts and Timothy Garton Ash (eds), *Civil Resistance and Power Politics*, Oxford, Oxford University Press, 2009, p. 1.

³ Stephen Kotkin, *Uncivil Society*, New York, Modern Library, 2009.

⁴ François Furet, *L'énigme de la désagrégation communiste*, Paris, Fondation Saint Simon, 1990, p. 4.

⁵ idézi Fred Halliday, *Revolutions and World Politics*, 1999, p. 53.

⁶ Vaclav Havel, „Politics and Conscience” in *Open Letters: Selected Writings, 1965–1990*, New York, Vintage, 1992, p. 260

⁷ Claude Lefort, *L'invention démocratique*, Paris, Fayard, 1981, p. 42.

⁸ Mary Kaldor, „The Ideas of 1989: The Origins of the Concept of Global Civil Society”, in *Transnational Law & Contemporary Problems*, Vol. 9, 1999, pp. 475–488.

⁹ vö. Daniel Bell, *The End of Ideology: on the exhaustion of political ideas in the 1950's*, Cambridge, Harvard University Press, 1962

¹⁰ Paul Berman, *A Tale of Two Utopias*, New York, Norton, 1996; Jacques Rupnik, „Les deux Printemps 1968”, *Etudes*, Mai 2008, pp. 585–592.

¹¹ R. Koselleck, *Le Futur Passé*, Paris, EHESS, 1990, p. 314

¹² Ezt a témát dolgozta ki Jenny Andersson egy kutatási projektjében: FUTUREPOL, ERC grant.

¹³ Francis Fukuyama, „The End of History?”, *National Interest*, 1989, pp. 3–18; Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992.

¹⁴ Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations”, *Foreign Affairs*, Summer 1993, p. 22. Könyvalakban: Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations, Remaking of World Order*, New York, 1996.

¹⁵ Samuel P. Huntington, „Will More Countries Become Democratic?”, *Political Sciences Quarterly*, Vol. 99, No. 2, Summer 1984, p. 217.

¹⁶ Thomas Carothers, „The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 1, 2002, pp. 5–20. Ebben a kötetben

Thomas Carothers revidálja a „democracy promotion” paradigmát szembeállítva George W. Bush elnökségének neokonzervatív beállítottságát az Obama-kormányéval.

¹⁷ „Folyton előre és hátra tekintünk, anélkül hogy kilépnénk a jelenből, amire az időhorizontunkat leszűkítettük.” François Hartog, *Régimes d'historicité, présentisme et expériences du temps*, Paris, Seuil, 2003, p. 217. A demokratikus időtávlatok kialakításáról ld. Andreas Schedler and Javier Santiso, „Democracy and Time: An Invitation”, *International Political Sciences Review* (1998), Vol. 19, n. 1, p. 5–18

¹⁸ Steven Levitsky and Lucan Way, *Competitive authoritarianism: hybrid regimes after the cold war*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. Ld még: Larry Diamond, „The Democratic Rollback”, in *Foreign Affairs* (March–April 2008), p. 36–48

¹⁹ Pierre Hassner, „Preface”, in *Politique, Anthologie du savoir*, Paris, 2012, p. 16.